

Uluslararası
Serahsî Sempozyumu

DİB
YAYINLARI

DÜZENLEYEN

Sakarya Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
Gaye Vakfı

SEMPOZYUM TERTİP HEYETİ

Prof. Dr. Faruk BEŞER (Başkan)

Doç. Dr. H. Mehmet GÜNAY

Doç. Dr. Murteza BEDİR

Doç. Dr. Muhittin AKGÜL

Doç. Dr. Ahmet BOSTANCI

Doç. Dr. Muharrem KILIÇ

Yrd. Doç. Dr. Hayati YILMAZ

Yrd. Doç. Dr. Saim YILMAZ

Arş. Gör. İrfan İNCE

Arş. Gör. Harun ABACI

Eserde yer alan bildirilerde ileri sürülen görüşlerin
bilimsel sorumluluğu sahiplerine aittir.

V/XI. Yüzyılda Mâverâünnehir'de Siyasî ve Kültürel Durum

Dr. Osman AYDINLI

A) SİYASİ YAPI

Hicri V / Miladi XI. asırda Mâverâünnehir'i, o devirdeki muasır İslam kaynaklarının el-Hâkâniye, Âl-i Hâkan, Mülûkü'l-Hâkaniye, el-Afrasyab ve Âl-i-Afrasyab et-Türkî gibi isimlerle andığı, ilim aleminde ise 1800'lü yıllara kadar İlek-Hanlar veya Türkistan Uygur Hanları adlarıyla anılan, ancak 1874 yılında Rus Şarkiyatçısı Vasiliy Vasilevic Grigorev'in bir makalesinde Karahanlılar¹ tabirini kullanması ile o günden bugüne kadar da ilim aleminde Karahanlılar (225-609/840-1212) adıyla meşhur olan Türk-İslam hanedanlığı yönetmiştir.² 389/999 yılında Sâmâniler'in Mâverâünnehir hâkimiyetine son vererek, iki asrı aşkın bir süre (389-609/999-1212) -zaman zaman bölge ellerinden çıksa veya Selçuklular'a ve Karahitaylar'a tâbi olsalar da- Mâverâünnehir'i yönetmişlerdir.

Mâverâünnehir tarihinde bütün ülkede doğrudan doğruya hüküm süren ilk Türk sülalesi olan Karahanlılar devri, hiç şüphesiz büyük bir önem taşımaktadır. Maalesef bu devir tarihi hakkında bize intikal eden bilginin az olması, Sâmâniler'in Mâverâünnehir'de kurmuş olduğu teşkilatta ne gibi değişiklikler yapıldı-

- 1 Bilindiği gibi "kara" kelimesi Türkçe'de kuvvetliliği ifade eder. Bu devlete Karahânlı tabirinin kullanılması, kuvvetli, kudretli devlet manasındır. (Bk. Zeki Velidi Togan, *Karahanlılar* (1966-1967 Ders Notları), s.2, 34).
- 2 Omelyan Pritsak, "Kara-hanlılar", İA, İstanbul 1988, c.VI, s. 251; Zeki Velidi Togan, *Umumi Türk Tarihine Giriş*, İstanbul 1949, s.57; Yusuf Ziya Kavakçı, *XI ve XII. Asırlarda Karahanlılar Devrinde Mâverâünnehir İslam Hukukçuları*, Ankara 1976, s.1-2; Erdoğan Merçil, *Müslüman-Türk Devletleri Tarihi*, Ankara 1989, s.18; Abdülkerim Özaydın "Karahanlılar", DİA, c.XXIV, İstanbul 2001, s. 404-405.

resini ellerinde bulunduran Sâ mânîler ile Karahanlılar arasındaki mücadeleler yerini dostluk ve işbirliğine bırakmıştır.⁸ Ancak IV/X. asrın son yarısında komutanlar ve idarecileri arasındaki iç mücadeleler⁹ Sâ mânîler'i iyice zayıflatmış, Karahanlılar'ın önce Harun Buğra Han tarafından ön fetihle, daha sonra İlig Han Nasr tarafından tüm bölgeyi tam bir fetihle ele geçirmesine¹⁰ ve tarih sahnesinden silinmelerine engel olamamışlardır. Böylece 389/999 tarihi itibarıyla Mâverâünnehir Karahanlılar'ın idaresi altına girmiştir. Bu tarih aynı zamanda, devletin batı bölgelerini yöneten ve Özkent'te oturan İlig Han Nasr vasıtasıyla Karahanlılar'ın Abbâsî halifesini tanıması ve sikkelerinde "Mevlâ Emîrül-mü'minîn" kelimesini kullanarak İslam devletlerine mahsus bağlılık ifadesini gösterdikleri tarih olmuştur.¹¹

Karahanlı hükümdarı Harun Buğra Han 380/990 seneleri civarında İsfîcâb'tan Semerkant ile Buhârâ üzerine yürürken ve Sâ mânîler'in merkezini işgal ederken bir mukavemetle karşılaştığına dair bilgimiz yoktur. Muhtemelen Sâ mânîler'in son zamanlarında ardı-arkası gelmeyen mücadeleler esnasında en çok zarar gören halk, hânedan değişmesinde sükûnetini devam ettirmiştir. Ayrıca Nuh b. Nasr zamanından itibaren mâlî sıkıntıda olan Sâ mânîler'in vergileri arttırmaya mecbur olması¹² ve halka bu vergilerin ağır gelmesi, yeni hanedana ses çıkarmamalarının diğer bir sebebidir. Ayrıca yeni gelenlerin de müslüman olması halkın fazla direnç göstermesini engellemiştir. Bu arada Sâ mânî yönetiminin icraatlarını artık tasvip etmeyen Mâverâünnehir âlimlerinin de, Sâ mânî topraklarının işgaline tepkisiz kaldıkları, hatta onlara karşı tavır aldığı görül-

8 Özeydın, s.406.

9 Kitabın Bu mücadeleler daha çok devletin en yüksek mevkilerini işgal eden Ebû Ali Simcür, Begtüzün, Fâik ve Sebuktekîn arasında çıkan dâhili mücadeleler olup, yapılan savaşlar ve ortaya çıkan kargaşa Sâ mânîler'i iyice güçten düşürmüş ve Karahanlılar'ın Mâverâünnehir toprakları üzerine yürüyüp bölge şehirlerini tek tek ele geçirmesine sebep olmuştur (Bk. Pritsak, s. 254-255).

10 Karahanlılar tarafından Mâverâünnehir'in ele geçirilişi ile ilgili geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil fî't-Târih*, nşr. Carolus Johannes Tornberg, I-XIII, Beyrût 1965, IX, 99-100, 148-149, 158; Kalkaşandî, *Subhu'l-A'sâ fi Sınâati'l-İnşâ*, thk. *Vüzâretü's-Sikâfe ve'l-İrşâdi'l-Kavmî*, I-XV, Kâhire 1963, IV, 447; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb fi Funûni'l-Edeb* thk. Muhammed Rif'at Fethullâh - Ali Muhammed el-Becâvî ve arkadaşları, I-XXVII, Kâhire 1923-1985, c. XXV, s. 362-363, 368-369, 372; İbn Haldûn, *Kitâbü'l-İber ve Divânu'l-Mübtedei ve'l-Haber fi Ey-yâmi'l-Arabi ve'l-Acemi ve'l-Berber ve men Âserahum min Zevî's-Sultâni'l-Ekber*, I-VII, Beyrût 1979, c. III, s. 440; Kazvîni, *Târih-i Güzide*, neşr. E.G.. Browne, Leiden 1910, s.388.

11 Pritsak, s. 254; Özeydın, s. 406.

12 Barthold, *Türkistan*, s. 278.

müştür. Sâ mânî idarecilerinin, halkı cihada teşvik etmeleri yönündeki isteklerine karşı onlardan bazıları, memleketi müdafaa etmenin farz olması hükmünün, İslam toprakları yalnız kâfirler tarafından istila edildiği zaman geçerli olacağını söyleyip, Karahanlılar ve Gazneliler müslüman olduğuna göre diğer Müslümanların kendilerini beyhûde yere katlettirmelerine bir sebep olmadığını ilan etmişlerdir¹³. Böyle bir ortamda Gazneliler Horasan'ı, Karahanlılar da Mâverâünnehir'i almaya teşebbüs edince, halk onların hükmü altına girmekte pek beis görmemişler, hatta bazıları onların ordularında Sâ mânîler'e karşı savaşmışlardır¹⁴. Nitekim Semerkant halkının 383 yılında fazla bir direniş göstermeden Harun Buğra Hân'a şehri kolayca teslim etmeleri, 387 yılında da İlig Hân'ı güzel karşılayıp ikramda bulunmaları, hatta daha sonra valileri Fâik'in komutasında Buhârâ üzerine yürümeleri ve Buhârâ halkının da hiçbir mukavemet göstermemesi bunun delillerindedir¹⁵.

Büyük Kağan Ebû'l-Hasan Ali Arslan Hân'ın 388/998'deki ölümü ile Karahanlılar Ali ve Hasan kolu olmak üzere iki kol halinde varlıklarını sürdürmüşlerdir. Ali kolundan gelen İlig Han Nasr 389/999 tarihinde Mâverâünnehir'in tamamına hâkim olunca batı bölgelerini kardeşi büyük kağan Togan Han Ebû Nasr Ahmet adına yönetmiştir. Buhârâ ve Semerkant başta olmak üzere Mâverâünnehir şehirlerine valiler atamış, kendisi de Özkent'te oturmuştur. Zaman zaman Gaznelilerle mücadele eden ve büyük kağan Togan Han Ahmet'e karşı bağımsızlık mücadelesine giren İlig Han Nasr 403/1012 tarihinde vefat edince yerine Arslan İlig Han sıfatıyla kardeşi Mansûr b. Ali geçmiş ve Mâverâünnehir'i de içine alan devletin batı bölgelerini yönetmiştir¹⁶.

Kısa zamanda güçlenen Mansur b. Ali ağabeyi olan büyük kağan Togan Han Ahmed'in hastalığını da fırsat bilip kendisini büyük kağan ilân edip birçok bölgeyi ele geçirmiş ve hânedanın en meşhur hükümdarı olmuştur. Ancak hânedanın Hasan kolundan gelen Yûsuf Kadir Han bu durumu kabul etmeyip Mansur ile çatışmıştır. Bu sıralarda Yusuf Kadir Han'ın kardeşi Ali Tegin de büyük kağan Mansur b. Ali'nin elinden kurtulup 411/1020-1021'de Buhârâ'yı ele geçirip

13 Barthold, *Orta Asya Türk Tarihi Hakkında Dersler*, İstanbul 1927, s. 74. Ayrıca bk. Barthold, *Türkistan*, s. 278.

14 Frye, "*The Samanids*", s. 44.

15 Osman Aydın, *Fethinden Sâ mânîler'in Yıkılışına Kadar (93-389/711-999) Semerkant Tarihi*, İstanbul 2001 (basılmamış Doktora tezi), s. 316. Ayrıca bk. Özaydın, s. 406; Togan, Karahanlılar, s. 21.

16 Özaydın, s. 406.

kent'te oturdu ve devleti buradan yönetti. Yardımcı kağan olan kardeşi Tamgaç Han İbrahim ise Semerkant'ta oturup Mâverâünnehir'i idare etti. Aynü'd-devle Muhammed Han muhtemelen 444/1052'de vefat edince kardeşi Böri Tegin İbrahim, Tamgaç Buğra Karahan (444- 460/1052-1068) ünvanıyla büyük kağan oldu ve Özkent'e gitmeyip başşehir olarak batının merkezi Semerkant'ı tercih etti²¹. Bundan sonra gelen Batı Karahanlı Devleti hükümdarlarının başşehri Semerkant, yardımcı kağanın oturduğu şehir ise Buhârâ olmuş olmalıdır²².

İslam kaynaklarında adı geçen Karahanlılar'ın en meşhuru olup²³ Mâverâünnehir'de İsmaililerle mücadele eden, önemli hayır müesseseleri kurup imar faaliyetleri gerçekleştiren ve Doğu Karahanlı Devleti'nin önemli şehirlerini ele geçiren Tamgaç İbrahim Han'ın 460/1068'da ölümü ile yerine oğlu Şemsü'l-mülk II. Nasr geçti. Babasının saltanat yıllarında olduğu gibi onun döneminde (460-471/1068-1079) de Mâverâünnehir gerek imar, gerek ilim ve kültür, gerekse refah ve zenginlik açısından parlak dönemlerinden birini yaşayıp İslam'ın Türkistan'da yayılması açısından önemli bir merkez oldu. Bu dönemde önce Selçuklu sultanı Alparslan'ın -ki Tamgaç Han İbrahim döneminde bölgeye akınlara başlamıştı-, ardından oğlu Melikşah'ın askerî seferleri ile yüze gelen Mâverâünnehir, dolayısıyla Batı Karahanlı Devleti, 466/1074'da Selçuklu hâkimiyetini tanımak zorunda kaldı²⁴.

Şemsü'l-mülk II. Nasr Melikşah'ın kız kardeşi (Ayşe Hatun) ile, Melikşah da II. Nasr'ın kuzeni (Celâliye=Terken Hatun) ile evlenip Selçuklu ve Karahanlı aileleri arasında bir akrabalık tesis edilince Mâverâünnehir'de kısa da olsa bir huzur ve barış dönemi yaşanmıştır. Ancak II. Nasr'ın 471/1079'de ölümü ile yerine geçen kardeşi Hızır Han'ın (471-472/1079-1080) başarılı olmakla birlikte kısa süren hükümdarlık döneminden sonra yerine geçen oğlu Ahmet Han'ın (1081-1088 ve 1090-1095) ulemâ ile arasındaki şiddetli anlaşmazlıklar Mâverâünnehir'de huzurun bozulmasına sebep olmuştur. Nitekim Ahmed Hân'ın Kâdilkudât Ahmet b. Süleyman'ı öldürtmesi sonucu ulemânın yardım talebiyle Melikşah yönetimindeki Selçuklu ordusu tekrar Mâverâünnehir'e girmiş, başta Buhârâ ve Semerkant olmak üzere birçok şehri ele geçirip (481/1088) Özkent'e gelerek Ahmet Hân'ı tutuklamış ve İsfahan'a götürmüştür. Melikşah'ın biraz

21 Özeydin, s. 407, 408.

22 Pritsak, s. 259.

23 Pritsak, s. 262.

24 Bk. Özeydin, s. 408.

Karahanlı hükümdarlarının İslam'ı yaşama, onu yayma ve uygulamaları hususunda kısa da olsa bazı bilgiler vermek yerinde olacaktır. 307/920 tarihi civarında Satuk Buğra Han'ın Müslüman olması ile büyük kitleler halinde Müslüman olan Karahanlılar, İslam'ın yayılması için bütün güçleri ile ve samimi bir şekilde büyük gayret sarf etmişlerdir. Onlar müslüman olup Mâverâünnehir'i de ele geçirdikten sonra özellikle büyük kesimi Şamanist ve Budist olan doğudaki ve kuzeydeki soydaşları Türkler'in ve diğer Budist, maniheist kavimlerin İslam topraklarına tecavüzlerine mani olmak ve onlar içinde İslam'ın yayılması için takdire şayan bir mücadele vermişlerdir. Mesela Karahanlı hükümdarı Togan Han Ahmet zamanında (388-406/998-1015) büyük bir çoğunluğunu Müslüman olmayan Türkler'in oluşturduğu, Çinli ve Tibetliler'in de içinde bulunduğu Budist kâfirlerin İslam'ı bu bölgelerde bütün olarak ortadan kaldırmak için büyük bir ordu ile giriştikleri İslam'ı yok etme girişimine karşı verdikleri mücadele çok meşhurdur³⁰. İbnü'l-Esir bu hadise için: "İslam'ı yıkmak için şimdiye kadar böylesine organize bir hareket olmamıştır. Keza İslam da hiçbir vakit böylesine yiğitçe kendisini müdafaa etmemiştir" demiştir. Muhakkak olan şudur ki İslam'ı Orta Asya'da kurtaran hareket bu olmuştur³¹.

İslam'ı yayma, koruyup kollama mücadelelerinde şehid düşen Karahanlı hükümdarı bile vardır. Nitekim Hristiyanlık propagandasına tutulan ve Hristiyanlığı kabul eden Türkler ile Budist Tibet ve Çinliler'e karşı yapılan İslam'ı koruma ve yayma mücadelelerinde (yaklaşık 399/1007 tarihi) Arslan Ali Tunga Han (Ebû'l-Hasan Ali b. Musa) şehit düşmüş ve onun hakkında el-harîk, eş-şehîd sıfatı kullanılmıştır.³²

Onların bu şekilde İslam'ı savunması ve elde ettikleri başarılar dolayısıyla Bağdat'taki Abbasî halifeleri tarafından Şerefüddeve, Sinânüddeve, İmâdüddeve, Tâcü'l-mille, İzzü'l-Ümme, Ka'bü'l-müslimîn, Seyfü'l-Halîfetillâh, Melikü'l meşrik ve s-Sîn gibi Karahanlı hükümdarlarının birçoğuna onları yüceltici, övgü dolu ünvanlar verilmiş ve hilatlar gönderilmiştir.³³

30 Bu savaş hakkında daha geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, IX, 297. Ayrıca bk. Togan, *Karahanlılar*, s. 26, 27; Pritsak, s. 256.

31 Togan, *Karahanlılar*, s. 26, 27, 32, vd. Togan'ın İbnü'l-Esir'de yer aldığı söylediği bu bilgileri araştırmamıza rağmen bu ifadeleri İbnü'l-Esir'in eserinde tespit edemedik.

32 Togan, *Karahanlılar*, s. 41; Pritsak, s. 254.

33 Bk. İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, 298-302; Barthold, *Türkistan*, s. 325; Togan, *Karahanlılar*, s. 32, 52, vd; Pritsak, 262.

İslam kaynaklarının verdiği bilgiye göre Karahanlı hükümdarları İslam dinine bağlı olmuş, bazıları zâhidâne bir hayat yaşamış, din âlimi ve önderlerine değer vermişlerdir. Bu dini kabul etmekle birlikte onu yine Türkler arasında yaymak için büyük gayret sarf etmiş, dört yüzyıl kadar süren saltanatları boyunca hiçbir hükümdarı şarap içmemiş ve –bazı istisnalar hariç- âdil birer hükümdar portresi çizmişlerdir³⁴. Mesela İbnü'l-Esir'in bildirdiğine göre Togan Han Ahmet (388-406/998-1015), âdil, hayırsever ve dindar bir hükümdar olup ilim ve ilim adamlarını sever, din adamları ile ilgilenir, onları ziyaret eder ve yakınlık gösterirdi. Hatta İbnü'l-Esir onun serencâmını sahabeden Sa'd b. Muâz'a benzetmiştir³⁵.

Barthold'a göre Karahanlı hükümdarları nazarında din, yalnız hâkimiyetlerini devam ettirmek için bir silah değildi. Kuvvetle muhtemeldir ki, dinin tesiri altında bu hükümdarlardan bazıları âdil bir hükümdar idealini tahakkuk ettirmek hususunda samimi bir arzu ile dolu idiler³⁶.

B) İLMÎ VE KÜLTÜREL YAPI

Ele aldığımız V/XI. asırda Mâverâünnehir'de büyük âlimler/ilim adamları yetişmiştir. Bu âlimler asırlar boyu adlarından söz ettiren ve kendilerinden sonraki çahşmalara kaynaklık yapacak önemde eserler bırakmış, günümüze kadar da etkileri azalmadan devam eden şahsiyetlerdir. Bu dönemde özellikle fıkıh alanında büyük gelişmeler kaydedilmiştir. Mâverâünnehir fakihleri ve özellikle Hanefi fakihlerinin verdikleri eserlerde büyük bir yükseliş söz konusudur. İslam dünyasında adlarından söz ettiren ve fıkıh ilminde kendilerinden **Mâverâünnehir Ekolü** diye bahsettiren fakihler, daha çok hicri V. ve VI. asırda yetişmiştir.³⁷

34 Geniş bilgi için bkz, İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, IX, s. 298-302; Ayrıca bk. Togan, *Karahanlılar*, s. 1; Barthold, *Türkistan*, s. 332-337.

35 İbnü'l-Esir, IX, s. 297-298.

36 Barthold, *Türkistan*, s. 326.

37 Aydınli, s.405. Kuraşî, Hanefi fakihleri için kaleme aldığı meşhur eserinde, Semerkant'ın Câkerdize mahallesinde, bu mahalle ile aynı adı taşıyan ve daha çok meşhur kişilerin defnedildiği kabristanda Muhammediyyün diye bir bölüm bulunduğunu, burada adı Muhammed olan 400 civarında âlimin yattığını, bunların büyük bir kısmının fıkıh ilminde mâhir olan ya eser sahibi, veya fetva veren veyâhut da sayısız insanın kendilerinden ilim aldığı fakihler olduğunu zikreder (*Cevâhiru'l-Mudîyye fi Tabakâti'l-Hanefiyye*, I-V, Kahire 1993, c. I, s. 6-7). Kuraşî aynı yerde, "*Hidâye*" eserinin sahibi, meşhur fakihlerden Ali b. Ebî Bekir b. Abdilcelil el-Merginânî'nin, mezarlığın bu kısmına gömülmek istendiğini, ancak ismi Muhammed olmadığından defin işlemini yerine getirecek kişilerin bundan men olunduğunu, bunun üzerine bu büyük fakihin cenazesinin ancak bu kısma yakın bir yere gömülebildiğini anlatır.

Önceki çalışmaları istikbale aktaran ve fıkıh tarihi boyunca isimleri dillerde dolaşan, çoğu Türk menşeli Debûsî (ö. 430/1039), Şemsü'l-eimme Halvânî (ö: 448/1056), es-Suğdî (461/1069), Pezdevî (ö: 482/1089), Şemsü'l-eimme es-Serahsî (ö:483/1090), Neseftî (ö: 537/1142), Kâsânî (ö:587/1191) ve Merginânî (ö:593/1197) gibi büyük fakihler -ki bunlar İslam Hukuku'nun çok kuvvetli mütehasıslarıdır- bu dönemin fakihleridir³⁸. O günün İslam dünyasında, bir mesele hususunda Mâverâünnehirli fakihlerin görüşlerine özel bir yer verilmesi, Mâverâünnehirli fakihlerin ve fıkıh ilminin bu bölgede kat ettiği yüksek dereceyi gösterir. Şüphesiz ki bu ortamın oluşumunda, öncelikle hicri III. ve IV. asır bölgeye hükmeden ve ilim adamlarına büyük bir değer ve önem veren Sâmânîler'in Mâverâünnehir bölgesinde uyguladığı, ilmî ortamın alt yapısını oluşturan olumlu siyasetin, daha sonra da bu siyaseti büyük oranda takip eden Karahanlılar'ın önemli bir rolü bulunmaktadır³⁹.

Nitekim Sâmânîler'in himayesi altında yetişen ve Karahanlılar döneminde bol eser veren âlimlerin adı tüm İslam dünyasında duyuldu ve onlar, "*Mâverâünnehir Ulemâsı*" adıyla meşhur oldular. Bu âlimler hem Sâmânî Devleti'nde hem de Karahanlılar'da resmi İslam'ı temsil etmeye başladılar. Hatta onların görüşü bütün İslam dünyasında konuşulmaya ve ortaya çıkan meselelerde örnek alınmaya başlandı⁴⁰.

Karahanlılar devri Mâverâünnehir fakihlerinin büyük çoğunluğu Hanefî Fıkıh mektebini benimsemişler ve bu mezhebin ilk eserlerini tetkiklerine mevzu edinmişlerdir.⁴¹ Kendi devrinde Hanefî mezhebinin başlıca merkezi olan Orta Asya'daki Hanefî uleması zincirinin başında yer alan⁴² Şemsü'l-eimme Serahsî gibi Mâverâünnehirli büyük hanefî fakihler, İslam âleminde şöhret bulmuş, fıkıhın gerek usûl gerekse fûru' konularında önemli eserler vücuda getirmişlerdir.

38 Kavakçı, s. 21. Bu fakihler, eserleri ve dönemleri için ifade ettikleri önem hakkında ayrıca bk. Murteza Bedir, "*Osmanlı Öncesi Türk Tarih yazıcılığı*", Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi, c. III, sa. 5, İstanbul 2005, s. 60-74; J. Schacht, "*Notes on Sarakhsi's Life and Works*" 900. *Ölüm Yılı Dönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsü'l-Eimme es-Serahsî Armağanı*, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1965, s. 1; Abdullah Yıldız, *İmam Serahsî'nin Hayatı ve Sünnet Anlayışı*, Şanlıurfa 2001, s.13.

39 Bu konuda daha geniş bilgi için bk. Aydınlı, *Semerkant Tarihi*, s. 403-405.

40 Bk. Ludmila Polonskaya, - Alexei Malashenko : *İslam in Central Asia*, Lübnan 1994, s. 11.

41 Kavakçı, s. 15.

42 Schacht, s. 1.

Mâverâünnehir'in birçok şehir ve yerleşim biriminden ilim tâliplerini kendisine çekmiş, bölgenin canlı birer ilim ve kültür havzaları olmuşlardır⁴⁶.

Ayrıca İslam topraklarının birçok yerinden İslamî ilimlerin birçok dalında ilmî faaliyetlerin yoğun ve canlı olduğu bu bölgedeki ilmî halkalara katılmak, özellikle fıkıh meclislerinden istifade etmek ve hadis tahdis etmek için yüzlerce âlimin Semerkant, Buhârâ, Nesef gibi Mâverâünnehir şehirlerine ilim yolculuğu yaptığını görürüz. Bunların bir kısmı memleketlerine dönerken, önemli bir kısmı vefat edinceye kadar Buhârâ, Semerkant gibi ilim merkezi şehirlerde kalmış ve buralara defnedilmişlerdir⁴⁷.

Bunun yanında aynı dönemde Mâverâünnehirli fakih, muhaddis, mütekelim, müfessir ve İslamî ilimlerle uğraşan birçok âlimin yetişme dönemlerini daha çok kendi bölgeleri olan Mâverâünnehir'de geçirdikten sonra İslam dünyasının önemli ilim merkezlerine yolculuklar yapıp buralardaki önemli ilim halkalarına dâhil olduklarını ve ilmi münazaralara katıldıklarını, bölgeye dönüşlerinde de elde ettikleri bilgi ve birikimleri paylaşıp bölgedeki ilmî kaliteyi daha üst seviyeye çektiklerini görürüz. Bu âlimler için özellikle hac mevsimleri, yolları üzerinde bulunan o günkü meşhur ilim merkezleri Bağdat, Dimeşk, Kûfe, Basra, Mekke, Medine gibi şehirleri ziyaret edip ilmi halkalarda ilim alma-verme faaliyetlerine katılmaları için iyi birer fırsat olmuştur. Mesela 424/1032 tarihinde Buhara'da vefat eden Mâverâünnehir'in meşhur Hanefi fakihlerinden Hüseyin b. Hızır b. Muhammed en-Nesefi ilim için o gün İslam dünyasında meşhur neredeyse bütün ilim merkezlerini gezmiştir⁴⁸. Buharalı olup orada yetişmiş, şâir, gramerci ve Hanefî fakihî olan, birçok ilim merkezlerini gezip daha sonra Mekke'ye gidip yerleşen ve ilmî çalışmalarını burada devam ettirip h.400-450 civarında Tâif'te vefat eden Ebû Nasr Ahmed b. İshâk es-Saffâr da bunlardan biridir⁴⁹. Yine Semerkantlı fakihlerden biri olan Ebû'l-Hasan Ali b. İbrahim es-Semer-

46 Mâverâünnehir'in diğer bölgelerinden ilim için Semerkant'a gelen ve bu şehir ile özdeşleşen alimlerin bazıları hakkında bk. Nesefî, *el-Kand fî Zikr-i Ulemâ-i Semerkand*, thk. Nazar Muhammed el-Fâryâbî, *Suudi Arabistan* 1991, s. 162,-165, 201, 206, 207, 221, 241, 265, 298, 308, 351, 365, 413, vd.

47 Bu alimlerden bazıları için bk. Nesefî, s. 36, 161, 178, 212-214, 217, 232, 244, 256, 260, 283, 312, 348, 396, 474-475, 516, 527, 547 vd.

48 Kuraşî, II, 109; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcîmi'l-Hanefiyye*, Beyrut 1998, s.113; Zirikli, *Kâmûsu'l-A'lâm*, I-X, y.y. 1954-1959, c. II, s. 255, Ömer Rıza Kehhale, IV, 6.

49 Kuraşî, *el-Cevâhiru'l-Mudiyye fî Tabakâti Hanafiyye*, I, 142-143; Leknevî, *el-Fevâidü'l-Behiyye fî Terâcîmi'l-Hanefiyye*, s.34; Ömer Rıza Kehhale, *Mu'cemü'l-Müellifîn*, I-XV, Beyrut ty., c. I, s. 61.

sahip olabiliyordu. Daha sonra oradan diğer İslam beldelerine yayıldı ve buralarda da bolca üretilmeye başladı. Ancak diğer bölgelerde üretilen kâğıdın kalitesi, uzun yıllar Semerkant'ta üretilen kâğıdın kalitesine ulaşamadı⁵⁴. Bunun yanında Semerkantlılar'ın, Çinliler'den kâğıt imalini öğrenmekle yetinmeyip, paçavra, pamuk gibi maddelerden daha ucuz kâğıt üretmenin yollarını da bulmaları ve bu nevi üretimin diğer İslam şehirlerinde yayılmasına da öncülük etmeleri, öncelikle Mâverâünnehir, ardından tüm İslam dünyasında ilmî hayatın gelişmesine büyük bir katkıda bulunmuştur⁵⁵.

Bu dönem Mâverâünnehir âlimleri İslam âleminin müşterek dili olan Arapça'yı kullandığı gibi Farsça'yı da kullanmışlar ve bu dille de eserler vermişlerdir.⁵⁶ Farsça iki türlü yazıldı. Bunlardan biri Darî/saf Farsça, diğeri Farsî/Farsça-Arapça karışımıdır. Darî varlığını sürdüremedi, daha çok hâkim olan Farsî tarzda birleşildi. Doğu İslam dünyasındaki (Mâverâünnehir) tahsilli sınıfların, aslında dinî lider ve kâtipler/bürokratlar olduğunu hatırlamalıyız. Bunlardan dinî liderler yazılarında çoğunlukla Arapça'yı, bürokratlar ise Darî veya Farsî Farsça'yı kullanıyorlardı. Ancak Farsî dilde de dinî eserler yazılıyordu. Nitekim Sempozyumun konusu olan büyük İmâm Şemsü'l-eimme Serahsî de eserlerini Arapça yazmanın yanında devrindeki diğer Orta Asya âlimleri gibi arada bir Arapça terimlerin Farsça karşılıklarını da vermiştir.⁵⁷ V-VI/XI-XII Asırda Farsça; tefsir, felsefe alanlarında ve kelâmî yazılarda gelişme kaydetse de Arapça din dili olmaya devam etmiştir.⁵⁸

Bunun yanında ilk defa Türkçe de bölgede ilmî ve edebî bir dil olarak kullanılmaya başladı. Türkçe Farsça'nın yerini almamakla birlikte ikisi bir arada varlığını sürdürdü. Tıpkı daha önce pek çok kimse hem Arapça'yı hem de Farsça'yı bildiği gibi, çoğu insan, belki de halkın büyük bir bölümü hem Türkçe'yi hem de Farsça'yı bilmekteydi. Türk edebî eserleri şüphesiz Farsça ve Arapça'nın hayli gerisinde kaldı, ancak Karahanlı dönemi İslamî Türk Edebiyatı'nın oluşumu kayda değer önemli bir olaydır. Çünkü aynı dönemde Selçuklular Türk dili ve edebiyatının gelişmesi ve ilmî dil olarak kullanılması için önemli bir konumda bulunmazken, bu dilin ilmî dil olmasında Karahanlılar'ın büyük bir katkısı bu-

54 Seâlibî, *Letâifü'l-Maârif*, Mısır 1960, s. 218; Nüveyrî, I, 367.

55 Aydın, s. 370.

56 Geniş bilgi için bk. Togan, *Karahanlılar*, s. 36.

57 Hamîdullah, "Serahsî", *DİA*, XXXVI, İstanbul 2009, s. 544.

58 Frye, s.177, 178, 191.

lunmaktadır. Nitekim Karahanlılar devri Türkçe edebî eserlerden bize ulaşanların en meşhuru, "Hükümdarlar için ayna/hükümdarlık ihsanını elde etme bilgisi" anlamına gelen, "*Kutadgu Bilig*" adı verilen eserdir. Bu eser meşhur Tamgaç Buğra Han için 462/1069'da Yusuf Has Hâcip tarafından kaleme alınmıştır. Büyük öneme sahip diğer bir eser ise 466/1073'te Bağdat'ta⁵⁹ Mahmud el-Kaşgarî tarafından yazılan Arapça açıklamalı Türk lehçeleri sözlüğü olan "*Dîvânu Lüğati't-Türk*" dür. Böylece Karahanlılar, İslamî edebiyat ve düşüncenin bir vasıtası olarak Türkçe'nin kullanılmaya başlaması ve gelişmesinde büyük bir rol oynadılar. Onlar dönemindeki bu çalışmalar Orta Asya'da, hatta Anadolu'da görülen sonraki bütün İslamî Türk edebiyatları için bir arka plan oldu.⁶⁰

V/XI. asırda Mâverâünnehir, özellikle Buhârâ ve Semerkant Hanefîler'in merkeziydi. Bölgede hâkim güç, Hanefî mezhebinin Sünnî anlayışına sıkı bir bağlılık şeklinde tezâhür etmiştir. Sâ mânîler döneminde Sünnî Hanefî öğretimin merkezleri olarak kuruldukları ve İslam ülkelerinde şöhret kazandıkları tahmin edilen ilim halkaları/yüksek din okullarına (bunlara bugünün ifadesiyle fakülte de diyebiliriz) bütün Orta Asya ve Irak-Horasan bölgesinden öğrencilerin yoğun bir şekilde gelmesi bu dönemde gerçekleşmiştir. Bu okullarda fıkıh, tefsir ve hadisin yanında mantık, felsefe ve diğer ilim dallarında da derslerin okutulduğu ve bu alanlarda da âlimlerin yetiştiğini kaynakların verdiği bilgilerden anlıyoruz. Frye, bu okulların Nizâmülmülk tarafından kurulan Nizâmiye medreselerinden daha önce kurulan ilk medreseler olmaları ve Nizâmiye medreselerinin bunlardan kopya edilerek kurulmasının kuvvetle muhtemel olduğunu söylemektedir.⁶¹

Sâ mânîler'in son zamanlarından itibaren kurulmaya veya kuruluş altyapısı oluşturulmaya başlayan, Karahanlılar döneminde ise ortaya çıkıp sayıları artarak devam eden yüksek ilmin merkezleri olan medreselerden bazılarının isimlerine özellikle o dönemde kaleme alınan kaynaklarda rastlamaktayız. Semerkant'taki Ra'su Sikketü Hâiti Hayyân Medresesi⁶², başta fıkıh ilmi olmak üzere İslamî ilimlerin değişik dallarında ilimlerin okutulduğu Dâru'l-Cüzcâniye

59 Zeki Velidi Togan, Mahmud el-Kaşgarî'nin Bağdat'ta gelip eserini burada yazmasının muhtemelen Selçuklu hükümdarı Melikşâh'ın evli olduğu Karahanlı prensesi ve Karahanlı hükümdarı Şemsülmülk'ün kuzeni olan Celâliye veya Terken Hatun'un vasıtası ile olması gerektiğini söyler (*Karahanlılar*, s. 57).

60 Frye, s. 187-188. Ayrıca bk. Pritsak, s. 259; Togan, *Karahanlılar*, s. 36.

61 Frye, s.190.

62 Sem'âni, *Kitâbü'l-Ensâb*, thk. Abdullâh Ömer el-Bârûdi, I-V, Beyrût 1988. c. III, s. 199.

semtinde inşa ettirilen medrese⁶³, hadis ilmi başta olmak üzere birçok alanda ilmi halkaların mevcut olduğu Ra'su Sikketü Amûr medresesi⁶⁴ Kusem b. Abbas (r.a.)'ın adını taşıyan Kusem medresesi⁶⁵ tespit edebildiğimiz dönemin önemli medreseleridir.

Bu medreseler Türkler'in Müslüman olup İslam dünyasına geldikleri zaman ilk eğitim gördükleri ve içlerinden meşhur âlimlerin çıktığı yerler oldu ve bu okullar onlar arasında Hanefîliğin yoğun bir şekilde yayılmasını sağladı⁶⁶.

Bu Medreselerle/yüksek okullarla birlikte pek çok kesimden insanların rahat bir şekilde katılabildiği cami ve mescitlerdeki ilmi halkalar da bölgedeki en canlı ilim merkezleriydi. Zaten İslam'ın ilk yüzyıllarından itibaren cami ve mescitler, sadece namaz kılma yerleri olarak değil, aynı zamanda toplumu yakından ilgilendiren birçok önemli meselenin konuşulup halledildiği, ilmi çalışma ve faaliyetlerin canlı bir şekilde sürdürüldüğü yerler olmuşlardır. Burada hadis ilmi veya diğer ilimleri okuduğu veya okuttuğunu söyleyen âlimler, "Semerkant camisinde (Cuma namazlarının kılındığı büyük cami) yazdım", "...işittim", "... isimli camide hadis rivayet ederken", "Semerkant'ın şu mahallesinin, şu sokağındaki mescitte yazdım", ".....isimli mescitte hadis dinledim", "...isimli mescitte ilmi tartışma yapılırdı",⁶⁷ gibi pek çok anlatımlarla cami ve mescitlerin medreseler gibi yoğun birer ilim merkezleri olduğunu ortaya koymuşlardır.⁶⁸

Bu mekânlardan başka, şehirlerin içindeki bazı yerlerde İslami ve müspet ilimlerin konuşulup tartışıldığı ilmi halkalar ve meclisler yer alırdı.⁶⁹ Bazı ribatlar/kervansaray da ilmi faaliyetlerin yapıldığı yerlerdendi.⁷⁰

63 Kuraşî, I, 185.

64 Sem'ânî, II, 348.

65 Sem'ânî, V, 73; Kuraşî, III, 318.

66 Togan bu âlimler arasında büyük Sünnî Türk âlimi Ebû'l-Hafs Necmeddin Ömer b. Muhammed en-Neseftî'yi sayar ki, Semerkant tarihi ve âlimleri üzerine, "el-Kand fî Zikr-i Ulemâ-i Semerkand" -yukarıda dip notlarda bibliyografik bilgisini verdik- adlı eser ile birlikte pek çok kıymetli eserler verdiği, özellikle akâid alanında vermiş olduğu eserin Osmanlı sultanları Fâtih, Yavuz Selim ve Kanunî gibi padişahlar tarafından okunduğu ve Türk memleketlerinde çok yaygın olduğunu belirtir (*Karahanlılar*, s. 76).

67 Mesela bu tür lafız veya anlatımların geçtiği bazı yerleri görmek için bk. Sem'ânî, I, 240; IV, 312; Neseftî, s. 127, 214, 238, 260, 288, 340, 404, 408, 409, 495-496.

68 Aydınî, s. 372.

69 Bk. Sem'ânî, V, 590.

70 Bk. Neseftî, s. 270, 425.

Mâverâünnehir'de İslamî ilimler ve özellikle Sünnî Hanefî ekolü öğretisinin zirveye çıktığı bu asır, aynı zamanda bölgede sûfilîğin yükseldiği ve idareciler ile halk tarafından da benimsenip yayıldığı bir zaman dilimi olmuştur⁷¹. Özellikle Ahmet Yesevî ve müritlerinin bölgedeki tasavvufî hareketlerde özel bir yeri bulunmaktaydı⁷².

Sâmânîler döneminde şâir ve edebiyatçıların Horasan'a ve hünerli insanlar için güçlü bir mıknatıs olan Buhârâ'nın başkentliğini yaptığı Mâverâünnehir'e hareketleri, Karahanlılar devrinde tersine dönmüş gibidir⁷³. V/XI. yüzyılın başlarında edebiyatçıların ve bazı âlimlerin Mâverâünnehir'den batıya, hatta Hindistan'a göçü, mesela İbn Sîna'nın, Çahar Makale'nin yazarı Nizâmî Arûzî es-Semerkandî'nin, Faryablî şâir Zâhir'in, nahivci ez-Zemahşerî'nin Mâverâünnehir'den batı İslam topraklarına veya Hindistan'a göçü bunun tipik örnekleridir. Lakin Karahanlılar devrinde, bu tür edebiyatçı ve âlimlerin Mâverâünnehir'den göç eğilimi buradaki kültürel ve dinî çevre nazarında olağanüstü bir şey değildi⁷⁴.

Bunun yanında bu devir manzûm edebî eserlerden çok azı bize ulaşmış olup bu konuda dönemin Arapça ve Farsça kaynakları da bize pek yardımcı olmamaktadır. Karahanlı hâkimiyetinden kalma tam bir manzum eser olarak sadece Semerkantlı şâir Suzanî'nin Divânı bize kadar gelmiştir. Buradan da Sâmânîler ve Gazneliler devrinde şâirlerin yüksek itibarının Karahanlılar'da öyle güçlü bir şekilde devam etmediği anlaşılmaktadır. Bu dönemde hanların meşhur dindarlığı ile dinî liderlerin artan otoritesi paralel gelişmiş, dinî liderler şâirlere pek öyle gönülden bir saygı göstermemiştir⁷⁵.

C) ULEMÂ İLE YÖNETİCİLER ARASINDAKİ MÜCADELE

Sâmânîler döneminde en üst derecede itibar gören Mâverâünnehir âlimleri ile Karahanlı hükümdarları arasında ciddi sıkıntılar ve mücadeleler yaşandığına şahit olmaktayız. IV/X. asrın sonlarında Mâverâünnehir'de iktidarı ele geçiren Karahanlılar ile ilk 50-60 yıl içerisinde ulemânın pek bir sıkıntı yaşamadığı, hatta dönemin siyasî yapısından bahsettiğimiz ilk bölümde de görüldüğü gibi bu

71 Bk. Frye, s. 189.

72 Daha geniş bilgi için bk. Togan, *Karahanlılar*, s. 76, 77.

73 Frye, s. 177.

74 A.g.e.

75 A.g.e., s. 176

dönem hükümdarların din adamları ve âlimlere saygılı olduğu –bununla birlikte bu süreçte bu sıkıntıların alt yapısının oluşmaya başladığını tahmin ediyoruz ancak V/XI. asrın ikinci döneminde bu sıkıntıların yaşanmaya başladığı ve en üst dereceye çıktığı, VI/XII. yüzyılda da bir önceki dönem kadar olmasa da zaman zaman bu sıkıntıların nüksettiğini gözlemliyoruz.

Ulemâ ile Karahanlı idareciler arasındaki bu mücadelelerde Karahanlı hükümdarları tarafından kimi âlim hapsedilmiş, kimisi sürülmüş, kimisi ise öldürülmüştür. Bu sempozyumun adına düzenlendiği ve o dönemin en büyük Hanefî fakihî ve Hanefî ulema zincirinin başında yer alan Şemsü'l-eimme Serahsî 466-480/1073-1087 yılları arası yaklaşık 14 yıl Özkent şehrindeki hapis hanesinde hapsedilmiştir. Onu hapseden Batı Karahanlı Devleti Hakânı Şemsülmülk Nasr (460-473/1067-1080)'dır. Onun hapiste olduğu süreçte Şemsü'l-mülk'ün kardeşi Hızır Han (473-474/1080-1081) ve onun oğlu Ahmet Han (474-487/1081-1094) adlı iki değişik hükümdar daha tahta çıkmıştır.⁷⁶ En hacimli eseri *Kitâbü'l-Mebsût* başta olmak üzere birçok eserini -kendi ifadesi ile- ailesinden, kitap, defter ve her türlü imkândan mahrum olduğu halde bu hapis hanesinde vermiştir.⁷⁷ O, *Mebsût*'un *Kitâbü'l-İkrar* bölümünün sonunda söylediği gibi âdi suçlularla birlikte, oldukça ağır şartlarda hapsedilmiştir.⁷⁸ 477/1084 tarihinden itibaren son 3 yıl içinde onun hapislik şartları gün geçtikçe hafiflemiş⁷⁹ hapis hayatının son senesinde (479/1086) Özkent'teki hapis hanesinden alınarak aynı şehirdeki Emir Gûn'un evine nakledilmiş, daha sonra hicri rebülevvel 480/1087 günü özgürlüğüne kavuşarak ömrünün son üç yılını geçirdiği Fergane bölgesindeki Merginan'a dönmüştür.⁸⁰

Onun hapsedilme sebebi ile ilgili kesin ve belli bir bilgi olmamakla birlikte Onun hal tercümesini yazanlar, -eserlerinde kendisinin hapsedilmesi hakkında

76 Bk. Yıldız, s. 19.

77 Schacht, s. 3,5 ; Yıldız, s.18. Bazı araştırmacılar onun bir kuyuya hapsedildiği ve buradan kuyu etrafına toplanan öğrencilerine *Mebsût* eserini yazdığını şeklindeki değerlendirmelerin sağlam bir bilgiye dayanmadığını, onun eserlerinde bu konuda sarıh bir ifade bulunmadığını söylerlerken (Bk. Schacht, s. 4; Salih Tuğ, "Eserlerinde Rastlanan İfadelerine Göre İmam Sarahsî'nin Hapis Hayatı", 900. Ölüm Yılı Dönümü Münasebetiyle Büyük İslam Hukukçusu Şemsü'l-Eimme es-Serahsî Armağanı, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, Ankara 1965, s. 48) Togan o zaman ki göçebelerin hapis hanelerinin genişçe kuyular olduğunu, dolayısıyla Serahsî'nin geniş bir kuyuda hapsedildiğini söyler (*Karahanlılar*, s. 71).

78 Schacht, s. 3-4.

79 Bk. Schacht, s. 4. Ayrıca ve geniş bilgi için bk. Tuğ, s. 48-50.

80 Leknevi, s. 158; Tuğ, s. 49.

sebebi zikredilmeyen bir olay dolayısıyla 461/1068 yılında öldürtmüştür.⁸⁸ Sem'ânî'nin, onun bu şekilde öldürülmesinin, Hân'ı dinin farzlarını yerine getirmeğe ve haramdan kaçınmağa davet etmesinin yol açtığını belirtmesi⁸⁹ dışında bu konuda kaynaklarda başka bir bilgi bulunmamaktadır.

Yine Şemsülmelik'in yerine geçen oğlu Hızır Han (473-474/1080-1081) döneminde baş kadı olan ve vazifesini yerine getirirken bazı yanlış uygulamalar yaptığı söylenen Ebû Nasr Süleyman el-Kâsânî, Hızır Hân'ın ölümünün hemen ardından oğlu Ahmed Hân'ın (474-488/1081-1095) saltanata gelmesinin ilk aylarında idam edilmiştir⁹⁰.

V/XI. asırda Mâverâünnehir'i yöneten Batı Karahanlı hükümdarları Tamgaç Hân İbrahim, yerine geçen oğlu Şemsü'l-mülk II. Nasr (460-472/1068-1080) onun kardeşi Hızır Hân (472-473/1080-1081) ve onun oğlu Ahmed Han (473-482/1081-1089 ve 485-488/1092-1095) dönemleri çok mesut devirler olarak kabul edilir. Gerek Avfi Cevâmiü'l-Hikâye'sinde, gerekse Aruzî Semerkandî Çahar Makale'sinde bu hükümdarlarla ilgili övgü dolu cümleler ve bolca adâlet ve kahramanlık hikâyeleri anlatmışlardır⁹¹. Öyleyse bu hükümdarların ulemâ ile çatışmalarının ve onlara ağır cezalar vermelerinin sebebi ne olabilir?

Görüldüğü gibi Karahanlı hükümdarlarının yukarıda zikri geçen âlimleri niçin cezalandırdıklarına dair yeterli, kesin ve net bir bilgi yoktur⁹². Biraz önce yukarıda ifade ettiğimiz gibi Karahanlılar döneminden bize ulaşan kaynaklar o günün kültürel hayatı hakkında bize yeterli bilgi vermedikleri gibi Karahanlı yöneticiler ile dinî liderler/ulemâ arasındaki ilişkileri ve mücadeleleri müzakere etmemişler ve bu konularda çoğu zaman sessiz kalmışlardır. Bu durumu, muhtemelen dönemin Karahanlı yöneticilerinin ulemâyâ karşı sert ve uzlaşmaz tavrı sebebiyle bu olayların sebebini kaleme alacak ulemânın Karahanlı yöneticilerin şimşeklerini üzerlerine çekmekten sakındıkları şeklinde açıklayabiliriz.

Bu durumda bu konuyu –diğer araştırmacıların yaptığı gibi- ancak o dönemin siyasî yapısı, olaylarla ilgili Karahanlı hükümdarlarının tavırları, kişilikleri

88 Kuraşî, I, 395; Leknevî, s. 80; Ayrıca bk. Kavakçı, s. 176.

89 Sem'ânî, III, 548.

90 Barthold, *Türkistan*, 338. Togan bu âlimin fasit bir insan olduğunu ve onun jurnalleri ve tezvirî sonucunda Şemsü'l-eimme Serahsî'nin hapsedildiğini söylemektedir (*Karahanlılar*, 70).

91 Togan, *Karahanlılar*, s. 55

92 Bk. Barthold, *Türkistan*, s. 331.

tekim Satuk Buğra Han'ın müslüman olmasında, Karahanlılar'a sığınan Sâmânî şehzadesinden daha çok Nişaburlu zâhid bir kişi olan sûfi vâiz Ebû'l-Hasan Muhammed b. Süfyan el-Kelemâtî'nin büyük bir rolü olduğu gibi Türkler arasında İslam, bu sûfi âlim ve benzerleri tarafından yayılmıştır⁹⁶. Bunun için Karahanlı hükümdarları din adamlarından daha çok şeyhler ile diğer zahidlere itibar ederlerdi. İktidara geldiklerinde resmen tanınmış Sünnî din adamlarına, ulemâya güvenemediler. Bu yüzden onlar ulemâ/dinî liderler ile sürekli çekişme içinde oldular⁹⁷.

Büyük Batı Karahanlı hükümdarı Tamgaç Han İbrahim'in Hz. Ali evladından zâhid bir vâiz olan Ebû Şucâ' bir defasında ona: "Sen hükümdar olmaya layık değilsin" deyince Hân sarayın kapılarını kapadı ve tahttan ferâgat etmeye karar verdi. Fakat halk vâizin bu konuda yanıldığını, Hân'ın tebaası için sarf ettiği mesâinin vâizin sözlerini çürüttüğünü söyleyerek onu ikna etmeyi başardılar⁹⁸. Fakat o bu hadiseden sonra devlet işlerini daha çok oğlu Şemsü'l-mülk'e bırakmıştır⁹⁹. Bu olay bile onların sûfi ve zâhid kişilere ne kadar büyük itibar ettiğini göstermektedir.

Hâlbuki imam Serahsî'yi hapseden Karahanlı hükümdarı Şemsü'l-mülk Nasr büyük bir âlimin söylediği nasihat yollu, belki de ilâhiyata yönelik bir sözünü böyle samimî duygularla algılamamış, bunu bir suç, ya da kendisine bir suçlama veyahut hakâret olarak anlamıştır. Nitekim İmâm Serahsî *Mebûsût*'taki kendi ifadeleri ile söylediği sözün üzerinde ehl-i sünnetin mutabık bulunduğunu ve o sözü Allah için söylediğini, ancak bir takım beyinsiz ve aptalların iftira ve fitneleri ve yine zındık ve kalles kimselerin hükümdarı aldatmaları neticesinde hapse atıldığını, hapis kararının çıkmasında onların önemli rol oynadığını belirtmektedir. İşaret edilen bu tipler herhalde devrin dalkavuk ve hükümdara yaranmak isteyen tipleri olsa gerektir¹⁰⁰.

Bu iki örnekten hareketle Karahanlı hükümdarlarının daha çok şeyh ve zâhidlerin sözlerine itibar edip onları çok ciddiye aldıklarını, din âlimlerinden bu

96 Bk. Pritsak, s. 253.

97 Frye, s.180.

98 İbnü'l-Esir, IX, 300. Ayrıca bk. Kavakçı, s. 3; Özaydın, s. 408; Pritsak, s. 262.

99 Togan, *Karahanlılar*, s. 54.

100 Bk. Tuğ, s. 44. Togan Serahsî'yi jurnalleyen kişinin daha çok fâsit bir âlim olan Kaşgarlı Kâdi'l-kudât Ebû Nasr b. Ahmed b. Süleyman (Ebû Nasr Süleyman el-Kâsânî) olduğunu söyler (*Karahanlılar*, s. 70).

Şehirlerin dışında veya kırsal bölgelerde karargâh kurmuş olan Karahanlı hanları, şehir içindeki gerçek otorite olan herhangi bir yönetici değişikliği yapmak veya bazı problemleri çözmek zorunda kaldığında iktidarda boşluklar oluyor, bu da şehirde başka bir otorite ve güç kurumunun gelişmesi için müsait bir ortam oluştuyordu. Nitekim dinî liderler/âlimler bu boşluğu doldurarak sonraki dönemlerde devlet içinde devlet kurdular ve halk nezdindeki güç ve itibarlarını artırdılar¹⁰⁵. Bu durum da her iki tarafın birbirine karşı güç denemesi ve birbirine karşı mücadele etmesi şeklinde devam etti.

Mesela Karahanlılar'ın Mâverâünnehir'i ele geçirip bu şekilde iktidar boşluğu olduğu bir dönemde Buhârâ'da bir kadılar ailesi diğerlerine karşı liderliği ele geçirdi, bir süre sonra da şehrin yönetimine hâkim oldu. Bu âile meşhur (Buhârâlı Sadrlar'ın içinden çıktığı) Âl-i Burhan ailesi idi. Zaten onlardan önce de başka bir ulemâ ailesi olan İsmaili imamlar ailesi büyük dinî liderlik kurumunun Buhârâ'da yerleşmesi için gerekli altyapıyı hazırlamışlardı¹⁰⁶. Bu aile nüfuzlu döneminde Buhârâ'yı yöneten bir güçtü. Ayrıca siyasi önder de olan bu dinî liderler beklenildiği şekilde Karahanlı idarecileri ile ihtilafa düştüler. Bu güce sahip ulemâ ailelerinden Saffârî ailesi imamları Tamgaç İbrahim Han ve Şemsü'l-mülk döneminde Buhârâ'da etkin olup, şehirde hem imam hem de reislik/idarecilik görevinin her ikisini de yürüten Ebû İbrahim İsmail es-Saffâr muhtemelen Karahanlılar'ın uygulamalarını tenkit ettiği için Şemsü'l-mülk tarafından idam edildi¹⁰⁷.

Serahsî gibi âlimlerin hukuki-siyasi meselelerde Karahanlı yöneticilerinin zıddına giden sarsılmaz düşüncelerini söylemeleri, tok sözlü olmaları¹⁰⁸ zaten kendilerine karşı tavrılı davranan yöneticilerin şimşeklerini üzerlerine çekmelerine sebep olmuştur. Barthold'un da dediği gibi¹⁰⁹ aynı devirde Selçuklularla Gazneli hükümdarların ulemâ ile aralarındaki veya nüfuzlu şeyhler ile din adamları yani ulema arasında olan bazı tartışmalar birbirine karşı daha anlaşılı ve birbirlerinin nüfuz sınırlarına daha saygılı olduğu dikkati şayan iken, Karahanlılar ile anlaşmazlığa düşenlerin herhalde böyle anlaşmaya mütemâyl olmadıkları anlaşılmaktadır.

105 A.g.e., s. 179.

106 A.g.e., s. 181.

107 Bk. A.g.e., s. 181-182.

108 Hamidullah, s. 544.

109 Moğol İstilasına Kadar Türkistan, s. 331-332.

Karahanlı hükümdarları ile ulemâ arasındaki bu mücadele ve gerilimin sebeplerinden biri de hükümetin haksız vergileri olup İmâm Serahsî gibi âlimlerin bu vergileri eleştirmesi ve vergilere karşı gelişen halk hareketini desteklemeleridir¹¹⁰.

Bu mücadelenin diğer bir sebebi ise bazı âlimlerin Sünnî çizginin dışına çıktıkları şeklindeki suçlamalardır. Karahanlılar devri Sünnîler ve muhalifleri olan mütezililer arasında sıkça geçen ilâhiyât münakaşalarına sahne olmuştur¹¹¹. Karahanlı hükümdarları ehl-i sünnet ve'l-cemaat dışında diğer mezheplere veya fikir akımlarına karşı hiç müsamaha göstermemişler, onları takip edip büyük cezalar vermişler veya onları zındıklıkla suçlayıp öldürmüşlerdir. Mesela Tamgaç İbrahim Han'ın daha yardımcı kağan (Buğra Han) iken 436/1044 tarihinde Mâverâünnehir'deki İsmailileri takip edip onları imhâ etmesi bunun örneklerinden biridir¹¹². Buradan da Karahanlılar'ın Sünnî-hanefî yoldan zerrece ayrılmadıkları, her türlü itizâl, bid'at ve şeriattan inhirafa muhalif oldukları, ehli sünnet veya Hanefîlik dışında her türlü düşünce veya yazılı esere karşı büyük bir tepki ve sert müdahaleleri olduğu anlaşılmaktadır¹¹³. Zaten bu dönemde, bu şekilde Mâverâünnehir'de ehl-i sünnetten olduğu halde bazı konulara biraz farklı düşünce ve yorumla yaklaşanların da muhtemelen hemen bu değişik dinî cereyanlara müntesip olmakla, hatta zındıklıkla suçlandıkları, bilhassa onları çekemeyenler tarafından Karahanlı hükümdarlarına hakkı saptırarak şikâyet edildikleri veya jurnallendiklerini, onların da bu âlimleri cezalandırdığını düşünüyörüz.

Nitekim Serahsî'nin çeşitli kitaplarına düştüğü notlardan da hapsedilme sebebinin fıkıh üzerinde olmaktan çok, ilâhiyat hakkında muhalifleri olan mütezili âlimler ile bir münakaşası olabileceğini, fitnecilerin de bunu hakana hakkı saptırarak, yalan ve yanlışla jurnalledikleri¹¹⁴ dolayısıyla bu türden bir suçlama ile karşılaşmış olması gerektiğini¹¹⁵ akla getirmektedir.

110 Hamîdullah, s. 545; Tuğ, s. 43.

111 Hamidullah, s. 16; Schacht, s. 10; Kavakçı, s. 56; Salih Tuğ, s. 49.

112 Onun İsmaililer ile mücadelesi hakkında geniş bilgi için bk. İbnü'l-Esir, IX, 527. Ayrıca bk. Pritsak, s. 262.

113 Togan, *Karahanlılar*, s. 61.

114 Tuğ, s. 44; Schacht, s. 3, 4.

115 Schacht, s. 3.; Hamidullah, s.545; Tuğ, s. 44. Şemsü'l-eimme İmâm Serahsî Mebsût'ta kendi ifadeleri ile, hapsedilmesinin söylediği bir söz dolayısıyla olduğu, halbuki (ilahiyat hakkında söylediği) bu sözün üzerinde ehl-i sünnetin mutabık bulunduğunu ve o sözü Allah için söylediğini, ancak bir takım beyinsiz ve aptalların iftira ve fitneleri ve yine zındık

Üstülararası SERAHSİ SEMPOZYUMU

Son olarak tespit edebildiğimiz diğer bir sebep de zikri geçen Karahanlı hükümdarlarının devlet idaresinde hayli sert oldukları gibi¹¹⁶ İslamî hükümleri uygularken asla taviz vermeyen, hak ve adâleti yerine getireyim derken etrafına korku saçan, yorum ve açıklamaya açık kapı bırakmayan bir tavır takınmalarıdır. Onların bu tavırları karşısında zaman zaman ulemânın onları eleştirmesinin de aralarındaki mücadeleyi körüklediğini düşünmekteyiz.

Mesela Avfî'nin rivayet ettiğine göre, Tamgaç Han İbrahim, kendisine yaklaşıp görüşmek için yolda gelirken Semerkant dağlarında etrafı bağlarla çevrili yol kenarlarından çiçek toplayarak getiren –ki Semerkant'ta çiçek o kadar çoktu ki satılmıyordu- halktan bir kişinin, bu çiçekleri toplarken kimseden izin almadığı ve dolayısıyla bunun hırsızlık olduğuna hükmetmesi sonucu –ulemâdan bazılarının araya girmesi ve bunun hırsızlık olarak addedilemeyeceğini söylemesine rağmen- elinin kesilmesine hükmetmesi, daha sonra hâciplerinin araya girmesiyle sadece bir parmağının kesilmesi ile iktifa edilmesi bunu gösteren olaylardan biridir. Yine aynı rivayetin devamında Tamgaç Han İbrahim'in Semerkant'taki eşkıyalara ve hırsızlara karşı uyguladığı sert tedbirler ve onları bir hile ile sarayında tevkif edip 300 hırsız ve eşkıyayı idam ettirmesi, böyle bir şiddetin Semerkant'ta hiçbir zaman görülmemiş olduğu ve hırsızlar ile eşkıyanın dehşet içinde kalıp bundan böyle memlekette bir dirhem bile kaybolmamış olması diğer bir olaydır¹¹⁷. Her ne kadar bu tedbirler ile Tamgaç Han İbrahim ülkede hırsızlıkların ve haksızlıkların önünü almış, güvenli bir ortam oluşturarak halkı memnun etmişse de uyguladığı metotlar çok sert olup kuvvetle muhtemeldir ki ulemânın tepkisini çekmiş ve uyarılmış olmalıdır. İşte bu ve benzeri durumların Karahanlı idarecilerle ulemâ arasının açılmasındaki diğer etkenlerden biri olabileceğini düşünüyoruz.

Nitekim İmâm Serahsî'nin eserlerinde özellikle *el-Mebsût*'unda hapis hayatından bahsederken Karahanlı hükümdarı ile aralarında geçen konunun, olayın veya söylediği sözün ne olduğu hususunda tam bir bilgi vermemesi, sadece kendisinin suçsuz olduğunu, yanlış anlaşıldığını ve hükümdarın bağışlamasını beklediğini ifade etme ile yetinmesi, konu ile ilgili yer alan diğer mezkur ifadele-

ve kalles kimselerin hükümdarı aldatmaları neticesinde hapse atıldığını ifade etmektedir (a.g.e.).

116 Togan, *Karahanlılar*, s. 55, 57.

117 Togan, *Karahanlılar*, 55. Togan'ın Avfî'de geçtiğini söylediği bu konuyu Avfî'nin eserlerinde tespit edemedik.

